

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ БОЛГАРИЗМІВ У ВІЛЬШАНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (на матеріалі народної географічної термінології)

Особливості болгаризмів на прикладі народних географічних термінів Центральної України зумовлені близькосторідними мовними зв'язками. Будучи ізольованими від основного болгарського мовного масиву, ці говірки певний час функціонують в іншомовному оточенні, набувають його впливу – і це відображається навіть у ландшафтній лексичі. Структура і семантика їх пов'язані з історичними та соціально-культурними умовами функціонування цих говірок. На семантичному рівні спостерігається явище синкретизму (як різновиди семантичної деривації), що є типовими для системи народних географічних термінів. Словотвірні моделі аналізованих слів доповнюють загальну картину словотвору слов'янської географічної термінології. Вивчення болгаризмів, зафіксованих у мовленні компактно проживаючих болгар у Вільшанському районі Кіровоградської області, подає цікаві матеріали не тільки для діалектології, етнолінгвістики, культурології, а й історії, географії та інших дотичних наук. Водночас такі студії є ключем до розробки загальномовної проблеми взаємодії контактуючих мовних систем.

Ключові слова: діалектне мовлення; говірка; діалектизм; семантика; словотворення; етимологія; народний географічний термін.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Посилення інтересу до студій над функціонуванням острівних говірок, який спостерігається останнім часом і в українській діалектології, й у слов'янському мовознавстві в цілому, є не випадковим. Будучи ізольованими від основного мовного масиву, вони певний час функціонують в іншомовному оточенні, набувають його впливу. Тому вивчення їх зберігає досить важливу інформацію як про ступінь говіркового взаємовпливу, так і про процеси розвитку кожної з окремо взятих говірок, нарід та мов.

Болгарські поселення на території Кіровоградської області виникли понад 240 років тому. Вільшанський район розташований у західній частині Кіровоградської області. Площа району – 645 км². Населення складає 16200 чоловік. Районний центр Вільшанка розташований на лівому березі річки Синюхи (притоки Південного Бугу), за 18 км від залізничної станції Підгородня.

Під час російсько-турецької війни 1768–1777 рр. близько 400 болгарських родин з с. Алфатар поблизу Сілістрії, з-під Рушука, Віддіна й Добруджі звернулись до головнокомандувача російської армії Румянцева з проханням дозволити жити на території Росій-

ської імперії. Улітку 1774 року поселенці обрали для постійного проживання місцину, якій дали назву Вільшанка, одержавши в своє користування 17433 десятини землі. Грамотою Олександра I від 24 грудня 1817 року вільшанські болгары причислялися до 4-го Бузького уланського полку і склали 3-ю волость 12 округу Новоросійських військових поселень. У 1857 році військові поселення були ліквідовані.

У відриві від основного материнського масиву болгарські переселенські говірки, в основному, виявилися в оточенні українських. З цього моменту система болгарських говірок починає самостійне «життя», розвиваючись за власними внутрішніми законами в умовах нового мовного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення говорів періоду пізнього заселення, якими є болгарські говірки Кіровоградщини, могло б надати надзвичайно цікаві матеріали не лише для діалектології, етнолінгвістики, культурології, історії, а й бути ключем до розробки загальномовної проблеми взаємодії контактуючих мовних систем. У цьому плані актуальним є дослідження особливостей острівних болгарських говірок (далі ОБГ) Центральної України, зокрема місцевого мовлення сіл Вільшанського району (далі скорочено Влш.). З жalem констатуємо, що ці

говірки досі не були об'єктом спеціального й цілісного лінгвістичного дослідження.

Географічна термінологія зібрана на рівні національних словників і монографічно досліджена в польській (П. Ніцце, Я. Шашевський), чеській і словацькій (Р. М. Малько), болгарській (Е. А. Григорян) [4], сербській і хорватській (Я. Шутц), білоруській (І. Я. Яшкін), російській (В. М. Мокієнко, Е. М. Мурзаєв [8]) мовах. Узагальнюючою працею такого типу в слов'янському мовознавстві стала монографія М. І. Толстого «Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды» [10].

До нині однією із спроб дослідження народної географічної термінології острівних говірок українського мовного масиву, щоправда російських, було дисертаційне дослідження Г. М. Карнаушенко «Местная географическая терминология русских говоров центральной Слобожанщины» (Харків, 1993) [9].

Формулювання цілей статті. Стаття ставить своїм завданням показати лише деякі особливості народних географічних термінів (далі ГТ), які побутують у мовленні місцевих жителів, і є фрагментом монографічного дослідження народної географічної термінології центральноукраїнського ареалу автора цієї статті – «Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини)» (Кіровоград, 2000) [5]. Цьому присвячено і ряд статей автора, наприклад [6]. Матеріал для дослідження дібраний за «Словником народних географічних термінів Кіровоградщини» [7].

З одного боку, такий аналіз, обмежений однією лексичною групою, не дає змоги змодельовати цілісну систему ОБГ, що спонукає до подальшого вивчення їх на додатковому фактичному матеріалі. (див., приміром, [8]).

Однак і наш матеріал, у свою чергу, містить чимало корисної інформації для вивчення тих чи інших фрагментів. Наприклад, аналіз саме цієї лексичної групи має свої переваги, оскільки визначає ряд екстралінгвістичних факторів: у селах з компактно проживаючими переселенцями (у нашому випадку болгарами) є спільні географічні реалії, для яких в усіх говірках можуть існувати одні й ті самі або різні найменування, тобто спостерігається однакова сегментація позамовної дійсності засобами мови.

Виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідження усього набору місцевих ГТ, зафіксованих у Вільшанському районі, показало існування серед них великої кількості різних за походженням, способами та принципами мотивації утворень даної лексичної групи в контексті центральноукраїнської народної географічної термінології – понад 400 лексем та їх варіантів [див. 7]. ГТ-болгаризми, про які буде йтися далі, становлять окрему групу.

Семантична класифікація народних ГТ ОБГ показує, що серед аналізованих назв **на позначення рельєфу** фіксуються: *горган* ч., «підвищення, горб»; с. Добре Влш.; *горгуя* ж., «вершина підвищення, горба»; с. Добре Влш.; *гропа* ж., «яма»; с. Добрянка Влш.; *гропица* ж., «невелика яма»; смт Вільшанка

Влш.; *гуляма* ж., «горб на відкритому місці»; смт Вільшанка Влш.; *дуліне* ж., «долина, широка низина»; смт Вільшанка Влш.; Влш.; *затон* ч., «луг заливний»; смт Вільшанка Влш.; *кабиця* ж., 1. «яма на дорозі»; с. Добрянка Влш.; *купица* ж., «купа»; смт Вільшанка Влш.; 2. «гора, підвищення»; с. Добрянка Влш.; *могіла* ж., «штучно насипаний горб»; смт Вільшанка Влш.; *падіне* с., «низина»; смт Вільшанка Влш.; *пенель* ч., 1. «випалене місце в лісі»; смт Вільшанка Влш.; 2. «випалене місце на полі»; смт Вільшанка Влш.; *прасніца* ж., «місце добування глини, піску»; смт Вільшанка Влш.; *тулуке* с., «рівнина на підвищенні»; смт Вільшанка Влш.

Назви рослинного покриву у складі ГТ мають таке відображення в місцевих говірках: *геста* ж., 1. «густий ліс»; смт Вільшанка Влш.; 2. «зарослі лісу»; смт Вільшанка Влш.; *гілляка* ж., «купа хмизу, гілля в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *гіллякі* мн., «купа хмизу, гілля в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *гуре* ч., 1. «ліс»; смт Вільшанка Влш.; 2. «лісосмуга»; смт Вільшанка Влш.; 3. «зарослі лісу» смт Вільшанка Влш.; *гурета* ж., «узлісся, клин лісу»; смт Вільшанка Влш.; *дERTA* ж., «старий ліс»; смт Вільшанка Влш.; *зарасал* ч., «зарослі дерев, кущів»; смт Вільшанка Влш.; *камак* ч., «окремий камінь»; смт Вільшанка Влш.; *млада* ж., «молодий ліс»; смт Вільшанка Влш.; *пояна* ж., «поляна в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *пояне* с., «поляна в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *просека* ж., «прогалина, просіка в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *пуляна* ж., «поляна в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *рятак* ч., «рідкий ліс»; смт Вільшанка Влш.; *сметь* «купа лісового сміття»; смт Вільшанка Влш.

Серед місцевих **назв, пов'язаних з водними об'єктами**, ГТ: *балта* ж., 1. «річка, джерело, струмок»; смт Вільшанка Влш.; 2. «розлив річки»; смт Вільшанка Влш.; *бряг* ч., «берег»; смт Вільшанка Влш.; *вада* ж., «блід»; с. Добрянка Влш.; *вдета* ж., «річка»; смт Вільшанка Влш.; *гряса* ж., «наноси після розливу»; смт Вільшанка Влш.; *зме* с., 1. «острів на річці»; смт Вільшанка Влш.; 2. «купина на болоті»; смт Вільшанка Влш.; *ізвор* ч., «джерело»; смт Вільшанка Влш.; *кабиця* 2. «яма, наповнена водою»; с. Добрянка Влш.; *кал* ч., «болото»; смт Вільшанка Влш.; *камачки* мн., «кам'янистий берег»; смт Вільшанка Влш.; *кам'яца* ж., «кам'янистий берег»; с. Добрянка Влш.; *кладянець* ч., 1. «джерело»; смт Вільшанка Влш.; 2. «криниця в лісі»; смт Вільшанка Влш.; *мілине* с., «мілина»; смт Вільшанка Влш.; *побряго* с., «берег»; смт Вільшанка Влш.; *прой* ч., «струмок»; смт Вільшанка Влш.; *пройо* с., «русло річки, струмка»; смт Вільшанка Влш.; *п'ясан* ч., «піщаний берег»; смт Вільшанка Влш.; *разлів* ч., «розлив річки»; смт Вільшанка Влш.; *разліва* ж., «розлив річки»; смт Вільшанка Влш.; *разлява* ж., «розлив річки»; смт Вільшанка Влш.

Такий матеріал (за укладеним нами словником [7]) може прислужитися дослідникам болгаризмів як спільне лінгвістичне завдання: болгарським – вивчення болгарських говірок за межами Болгарії, українським мовознавцям – вивчення іншомовних говірок на території України [11, с. 138].

Аналіз їх показує, що, з одного боку, зумовлена близькості порідними мовними зв'язками, структура аналізованих ГТ містить нашарування чи то іншомовних (подекуди не лише болгарських), чи то автохтонних слів. До того ж, говірки – неоднорідні за характером і ступенем взаємодії діалектних і літературних мов як української, так і болгарської. Ці обставини часто ускладнюють відокремлення болгарських та українських елементів у складі діалектизмів. Окрім цього, якогось «універсального правила» визначення в них так званих болгарських мовних рис (приналежності до болгаризмів) не існує. Виявлення спільнослов'янських коренів і з'ясування «не автохтонного» їх оформлення (що з часом могли обрости автохтонними фонетичними, формотворчими чи словотворчими елементами) першочергово сприяють встановленню особливостей ОБГ.

Другим важливим критерієм є визначення словотвірних моделей в аналізованих ГТ, які, за нашими спостереженнями, доповнюють загальну картину словотвору слов'янської географічної термінології. Більшість із зафіксованих нами ГТ-болгаризмів можуть бути як непохідними, так і похідними, але в українському мовному середовищі сприймаються як непохідні, наприклад: *гуре, дерта, млада, прої, рятак*. Зіставлення однокореневих слів з інших мов (пор., приміром, *зарасал* й укр. *зарослі, сметь* і укр. *сміття, разлив* і под. й рос. *разлив*, укр. *розлив*) та аналізованих утворень між собою (*горган – горгуя, гуре – гурета, дуліне – міліне – падіне* (див. вище значення цих ГТ) дозволяє виявити основні корені та суфікси в ГТ-болгаризмах. Серед них рефлексії спільнослов'янських коренів *kal-* (<псл. *kaľь [12, с. 127–129]), *kat-* (<псл. *kamy [12, с. 137–140]) та деякі інші, що вже досліджувались і етимологами, і фахівцями в галузі народної географічної термінології. [10] ГТ *брыг, кал* існують і в болгарській літературній мові [2, с. 312]. До болгарських діалектизмів (принаймні, з доступних нам джерел) відносимо ГТ *балта* (пор. тс.; [4, с. 34]), *вада* (див. подібні значення з гідросемантикою [2, с. 74; 4, с. 34]).

Острівні говірки зберігають ряд рис, які розвинулися в умовах ізоляції говірок від основного діалектного масиву, що дає підстави для висновків про єдину структурну базу болгарської мови.

Зумовленість специфіки ОБГ збереженням особливостей матірних діалектів наочно виявляється, поперше, на словотворчому рівні. Це реалізація словотвірних моделей з суфіксами *-ець/-ець*: *кладянець*

(«джерело», «криниця в лісі») пор. з болг. діал. *мъглявец* «слабке джерело», *маклевец* «джерело в лісі» [4, с. 135], *студенец* «джерело», «холодне джерело» [4, с. 210]; *-ак*: *рятак, камак* («окремий камінь»; пор. останне з болг. діал. *чакмак* «камінь», що від тур. *carmak* «кремій» [4, с. 239]). Принагідно зауважимо про семантико-словотвірні відношення даних утворень. Уже такі неглибокі аналогії можуть свідчити не лише про внутрішньоструктурні закономірності ГТ, а й про особливості діалектних утворень (семантичні, фонетичні, морфологічні та ін.) на прикладі ОБГ. По-друге, – на семантичному рівні. Спостерігається семантична деривація, при чому деякі семантичні переходи є типовими для системи народних ГТ: «густий ліс» ↔ «зарослі лісу» – *геста*; «джерело» ↔ «криниця» – *кладянець*; [«земельна ділянка»] ↔ «острів на річці» ↔ «купина на болоті» – *зме* (очевидно, семантичний еквівалент укр. *земля*; пор. місц. *земля* [7, с. 85]).

Народні ГТ ОБГ цікаві як в лінгвістичному, так і в історико-культурному відношеннях. Діалектні й говіркові особливості зумовлюють значну варіативність географічних термінів також за фонетичним та словотвірним оформленням, що спричиняється до їх синонімічного використання, увиразнення місцевого мовлення. Становлення, розвиток і функціонування місцевої народної географічної термінології визначається рядом позамовних і власне мовних факторів, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Сфера функціонування, семантичні зрушення й особливості значення впливають на ареальне закріплення географічного терміна.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у напрямі. Отже, особливості ОБГ зумовлені близькості порідними мовними зв'язками, а структура і семантика їх пов'язані з історичними та соціально-культурними умовами функціонування цих говірок. Вивчення болгаризмів, зафіксованих у мовленні компактно проживаючих болгар у Вільшанському районі Кіровоградської області, подає цікаві матеріали не тільки для діалектології, етнолінгвістики, культурології, а історії, географії та інших дотичних наук. Водночас такі студії є ключем до розробки загальномовної проблеми взаємодії контактуючих мовних систем. З огляду на все окреслене вище питання подальшого дослідження болгаризмів, які побутують на території Центральної України, залишається актуальним.

Список використаних джерел

1. Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь / С. Б. Бернштейн. – М. : Русск. язык, 1975. – 768 с.
2. Български тълковен речник. – Наука и изкуство, 1976. – 1077 с.
3. Български етимологичен речник / сост. В. И. Георгиев и др. – София : БАН, 1971–1986. – Т. 1–3.
4. Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков / Э. А. Григорян. – Ереван, 1975. – 260 с.
5. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т. В. Громко. – Кіровоград, 2000. – 175 с.
6. Громко Т. В. Семантика народної географічної термінології Центральної України // Словенська термінологіа данас : књига сажетака Међународни научни симпозијум, 11–13. мај 2016. године, Београд, Палата САНУ, Кнез-Михаилова 35 /

- Т.В.Громко ; Српска академија наука и уметности, Академија наука и уметности Републике Српске, Институт за српски језик САНУ. – Београд, 2016. – С. 90.
7. Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – Київ-Кіровоград : РВГ ІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
  8. Дроздовський В. П. Болгаризми в українських говірках південнобессарабського Примор'я. Характеристика окремих лексико-семантичних груп // Тези доп. ІV міжвуз. респ. славіст. конф. – Одеса, 1961. – С. 59–62.
  9. Карнаушенко Г. Н. Местная географическая терминология русских говоров центральной Слобожанщины : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Карнаушенко Галина Нилевна ; Харьковский ун-т. – Х., 1993. – 16 с.
  10. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология : Семасиологические этюды / Н. И. Толстой. – М., 1969. – 260 с.
  11. Українська мова : Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
  12. Этимологический словарь славянских языков : Праoslavянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачова. – М. : Наука, 1992. – Т. 19.

Т. В. Громко,

Центральноукраинский государственный педагогический университет имени Владимира Винниченко,
г. Кропивницкий, Кировградская область, Украина

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ БОЛГАРИЗМОВ В ОЛЬШАНСКИХ ГОВОРАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ УКРАИНЫ (на материале народной географической терминологии)

Особенности болгаризмов на примере народных географических терминов Центральной Украины, предопределенные близкородственными языковыми связями. Будучи изолированными от основного болгарского языкового массива, этот говор определенное время функционирует в иноязычном окружении, приобретает его влияние – и это отображается даже в ландшафтной лексике. Структура и семантика их связаны с историческими и социально-культурными условиями функционирования этого говора. На семантическом уровне наблюдаются явление синкретизма (как разновидности семантической деривации), которые являются типичными для системы славянских народных географических терминов. Словообразовательные модели анализируемых слов дополняют общую картину словообразования славянской географической терминологии. Изучение болгаризмов, зафиксированных в речи компактно проживающих болгар в Ольшанском районе Кировградской области, дает интересные материалы не только для диалектологии, этнолингвистики, культурологии, а и истории, географии, а также других касающихся наук. В то же время такие студии являются ключом к разработке общезыковой проблемы взаимодействия контактирующих языковых систем.

Ключевые слова: диалектная речь; говор; диалектизм; семантика; словообразование; этимология; народный географический термин.

Т. В. Громко,

Central Ukrainian State Pedagogical University named by Volodymyr Vunnuchenko,
Kropyvnytskyi, Ukraine

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE USE OF BOLHARYZM IN VIL'SHANKA SUBDIALECTS OF CENTRAL UKRAINE (on Material of Folk Geographical Terminology)

The elucidations of the article are болгарisms on the example of folk geographical terms of Central Ukraine. Being isolated from the basic Bulgarian language array, this manners of speaking set time function in foreign surroundings, acquires him to influence – and it is represented even in a landscape vocabulary. Manners of speaking of villages of Vil'shansky district of the Kirovohrad area until now were not the object of the special and integral linguistic research. However monographic research of folk geographical terminology of Central Ukrainian natural habitat of author of the article – the «Semantic features of folk geographical terminology of Central Ukraine (on material of Kirovohrad area)», article and materials of «Dictionary of folk geographical terms of Kirovohrad area» ground for the analysis of болгарisms among the investigated material. The features of their semantics and structural registration are predefined by the closely-related language copulas. Structure and semantics them functioning of this manners of speaking related to the historical and sociocultural terms. At semantic level there is the phenomenon of syncretism (as varieties of semantic derivate) which is typical for the system of folk geographical terms. The word-formation models of analysable words complement the general picture of word-formation of Slavic geographical terminology. The study of болгарisms, fixed in broadcasting of compact resident Bulgarians in Vil'shansky district of the Kirovohrad area, gives interesting materials not only for dialectology, ethnolinguistics, culturology, but also history, geography and other tangent sciences. At the same time such studios are the key to development of general language problem of cooperation of the contacting language systems. Our scientific research marks importance of more sound study of this phenomenon, and also on a necessity to spare to him the proper attention in a linguodidactic process.

Key words: dialectal broadcasting; manner of speaking; dialecticism; semantics; word-formation; etymology; folk geographical term.